Шкварок Лідія Володимирівна –
здобувач кафедри загальноправових дисциплін КНУВС

ДОГОВІРНЕ ПРАВО ЯК ЗАСІБ ТВОРЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ПОСТТОТАЛІТАРНІЙ УКРАЇНІ

Проаналізовано наукову літературу, статті та окремі погляди науковців, учених щодо становлення громадянського суспільства в сучасній Україні, значимості договору при його розбудові, а також приділено увагу взаємодії держави і громадянського суспільства.

Проанализировано научную литературу, статьи, отдельные позиции ученых относительно процесса становления гражданского общества в современной Украине, значения договора в этом процессе, а также уделено внимание взаимодействию государства и гражданского общества.

In this article scientific literature, articles and separate looks of research workers, scientists, is analyzed on becoming of civil society in modern Ukraine, to meaningfulness of agreement at his alteration, and also attention of co-operation of the state and civil society is spared.

Ключові слова: договірне право; громадянське суспільство; суб'єктивна воля; природне право; автономна особистість; правова держава.

Зважаючи на тенденції суспільного розвитку в сучасній Україні, можна прогнозувати зростання ролі і значимості приватного права як галузі та приватноправового договору як інституту в житті українського суспільства [1, с. 276].

Оскільки сучасні громадяни України творять громадянське суспільство, побудоване на субсидіарних зв'язках між ними, тому і значимість приватнодоговірних відносин між суб'єктами права значно зростатиме. Адже правовий договір формує автономну та відповідальну особистість, яка здатна до продуктивної праці не лише на власне, а й на спільне благо.

У правовій літературі різні аспекти становлення громадянського суспільства, його розвитку, взаємодії з державою розглядали такі науковці, як: М. І. Драч [2], Ю. П. Корнілов [3], В. В. Кратюк [4], В. Ладиченко [5], А. Строган [6], С. М. Тимченко [7], Г. П. Щедрова [8] та ін., а також це питання неодноразово було предметом обговорення на методологічних семінарах [9] чи "круглих столах" [10]. Проте саме роль і значення правового договору у становленні громадянського суспільства всебічно не досліджено.

Поняття "громадянське суспільство" стало швидко поширюватися після Французької буржуазної революції XVIII ст., яка ліквідувала становість. Слово "громадянин" стало символом рівноправності особи, з ним пов'язані спроби обґрунтувати взаємовідносини між особою і державою [11, с. 16]. Громадянське суспільство можна трактувати як систему недержавних структур, яка захищає інтереси окремої особи, певної соціальної групи, суспільства в цілому.

Доктрина громадянського суспільства була тісно пов'язана з концепцією "природних прав" людини, на основі якої закономірним чином висувається ідея "суспільної угоди" як принципово нова парадигма державознавства, згідно з якою держава втрачає ореол святості чи надлюдської властивості та стає справою рук і думок самих людей. Ця ідея започаткувала генерування нової схеми співвідношення "людина – держава" та "держава – суспільство", яке, власне, з цього часу починає усвідомлюватися як громадянське суспільство, що порівняно з державою має свої інтереси та сферу впливу. Засадовим стосовно цінностей громадянського суспільства став ліберальний світогляд, згідно з яким покликанням держави є захист свобод і власності громадян [3, с. 11].

І тому не можна не погодитися з думкою Ю. П. Корнілова, який слушно зазначає, що окремішними головними ознаками громадянського суспільства є цінність свободи вибору та можливість його здійснювати, а також неформальне регулювання статусних відносин, які мають безпосередній людський дружній або партнерський характер. Тому для суб'єктів громадянського суспільства їх інтереси та потреби набувають особистісного характеру, на противагу державі, де вони підлягають регламентації згідно із порядком та законом.

Чи є характерними ці ознаки для правового договору, який теж регулює відносини між суб'єктами, ґрунтуючись на свободі вибору та маючи партнерський характер цих відносин? Адже, як зазначалося вище, основою громадянського

суспільства виступає саме ідея "суспільної угоди", що надає пріоритет приватному життю людей та визначає особистість як найвищу цінність суспільства.

Процес демократизації українського суспільства, який було розпочато після проголошення незалежності України у серпні 1991 року, і який набув якісно нових ознак після прийняття Конституції України у 1996 році, є складним, системним явищем, що пронизує й охоплює всі сфери життя соціуму, – право, політику, економіку та ідеологію. Проблема формування громадянського суспільства нерозривно пов'язана з глибокими змінами соціально-економічного укладу нашої держави, суспільних та політико-правових інститутів. Це пояснюється тим, що, аналізуючи політико-правовий досвід сучасних розвинених демократичних країн, переконуємося в тому, що саме завдяки формуванню і розвитку громадянського суспільства вони проторували собі шлях до свободи, добробуту та практичної реалізації принципів народовладдя [4, с. 1].

За роки незалежності Україні так і не вдалося сформувати ефективне громадянське суспільство.

Головна тенденція світового розвитку полягає в русі до громадянського суспільства і соціальної, демократичної, правової держави. Як слушно зазначає Г. П. Щедрова, будь-яка політика, програма або модель розвитку суспільства втрачають свій сенс, якщо не мають людського виміру, не спрямовані на конкретну людину. Саме вона стає основою суспільного розвитку, її природі відповідає тип відкритого суспільства, в якому людина змушена приймати особисті рішення, створювати механізми самоорганізації та самореалізації. Таке суспільство базується на вільній відповідальності вільної людини [8, с. 2].

Таким чином, можна стверджувати, що саме домовленість між окремими особистостями з певного приводу породжує в них відчуття самозначимості, культури та відповідальності за взяті на себе зобов'язання. І саме договір, як наслідок такої домовленості, дає можливість людині дійсно відчути себе вільною у прийнятті рішення без тиску та впливу держави на неї.

Громадянське суспільство за нинішніх часів є особливим, найвищим етапом суспільного розвитку. Розглядати громадянське суспільство як систему відносин можна лише з появою громадянина як автономного індивіда, який усвідомлює себе таким, і як члена суспільства, що наділений певним комплексом прав і свобод, будучи водночас відповідальним перед ним за свої дії [7, с. 8].

У своїй доповіді на методологічному семінарі, присвяченому громадянському суспільстві та державі в Україні, І. О. Кресіна зазначила, що суспільство стає громадянським, коли створюються певні передумови, які є обов'язковими і для України. Це ринкова економіка, територіальна держава, політична нація, вільний громадянин [9, с. 9]. Суспільство, яке відповідає таким вимогам, здатне формувати зв'язки, які виявляються ефективними й водночас гнучкими, спеціалізованими, інструментальними.

Лише за умови свободи у всіх сферах життєдіяльності суспільства люди зможуть досягти економічного й політичного плюралізму, навчитися поважати погляди інших, бути толерантними, йти на компроміси, діяти спільно заради певної мети, захищати власні інтереси законними засобами й контролювати владу. Отже, свобода є необхідною умовою як появи громадянського суспільства, так і його повноцінного існування.

Саме розуміння правового договору і фіксує принцип свободи учасників договірних відносин. Адже свобода договору не може існувати без рівності суб'єктів права на цю свободу, тобто рівних прав на укладення договорів, визначення їх видів, умов, контрагентів за договором. Цінність свободи і полягає в можливості вибору рішень, а основні визначення права стосуються саме особистих або приватних відносин, що базуються на свободі.

Отже, договір – це "…відрізнення себе від себе шляхом творення ставлення до іншої особи", "…перехід (що теж є актом активності, динаміки, творчої дії) власності одного у власність іншого за наявності спільної волі". Тобто договір є формою людинотворення, він трактується як акт, процес, в якому відбувається самореалізація особистісного "Я", самовизначення його специфічним способом. Договір – це динамічна взаємодія, творчий акт, в якому людина виступає як власник, особистість, підприємець, учасник ринку, економічний суб'єкт, громадянин, діяльна людина, автономний суб'єкт, морально відповідальна особистість, суб'єкт права, приватна людина, яка з подібними собі творить спільний життєвий простір, спільно співіснує тощо [1, с. 272].

Вітчизняні та зарубіжні вчені, які досліджують проблематику громадянського суспільства, одностайні в тому, що однією з найважливіших "цеглинок", що формують громадянське суспільство, є ринкові відносини. З їх допомогою формується в суспільстві певна мережа, навколо якої утворюються та розвиваються організації інших напрямів. Зрозуміло, що ця інфраструктура утворюється не сама по собі, її творять люди. Прошарок населення, залучений

до ринкової економічної діяльності, вважається соціальною опорою стабільного, розвинутого громадянського суспільства західного взірця [9, с. 10].

Крім матеріальних, виникають і нематеріальні потреби й інтереси, тобто громадянське суспільство серйозно ставиться до внутрішньої людської потреби в соціокультурному й духовному самовизначенні. Соціокультурний простір, утворюваний громадянським суспільством, формується на основі трьох принципів:

1) загальнозначуще право, що передбачає апріорі максимум зовнішніх свобод і гідності для кожної людини; припускає формальну рівність прав, обов'язків і відповідальності громадян;

2) захищена правом власність громадян (що пов'язана із принципом ринкової економіки);

3) визнана суспільством внутрішня свобода людини.

Отже, громадянське суспільство формується не лише з ринкових, економічних, матеріальних скадових, а й духовних, правових, ідейно-культурних, тобто нематеріальних.

Таким чином, з огляду на викладене, можна зробити висновок, що саме правовий договір і відносини, що базуються на ньому, як на домовленості, можна вважати підґрунтям побудови громадянського суспільства. Адже договір дає можливість людині виразити свою внутрішню волю. Крім того, беручи до уваги, що особистістю усвідомлює себе той, хто є власником, можна стверджувати, що побудова такого суспільства на підставі договірних відносин стане підґрунтям дійсно появи в Україні, яка скептично ставиться до розбудови громадянського суспільства, вільних громадян не на папері, а в реаліях життя, які зможуть створити всі необхідні умови для визнання цінностями свободи, особистості, права.

Отже, центральною ланкою громадянського суспільства необхідно визнати громадянина, який є особистістю суверенною, вільною, самостійною і відповідальною.

Тобто громадянське суспільство – це сфера вільної активної дії громадянина, який як незалежний індивід реалізує свої приватні інтереси та цілі в суспільстві, ставлячись з повагою до інтересів іншого індивіда, сприймаючи його як рівного собі.

Як засвідчує досвід Західної цивілізації, громадянський поступ доби Нового часу відбувається одночасно у таких сферах:

соціальній – як перетворення підданого на людину – громадянина, яка володіє конституційними правами та свободами;

політичній – як перетворення деспотично-монархічних режимів у демократичні суверенні національні республіки та партійне представництво влади;

економічній – через усунення корпоративізму й олігархічних монополій у напрямі забезпечення ділової конкуренції і вільного ринку на основі визнання приватної власності;

правовій – шляхом ствердження і забезпечення принципу верховенства права, гарантування конституційних свобод і розподілу влади;

гуманітарно-культурній – завдяки переходу на національні мови з латини, національній культурації життя громадянства [12].

Отже, становлення громадянського суспільства – це комплексний процес, який включає в себе якісні зміни всіх сфер життєдіяльності нації, яка, складаючись переважно із громадян – особистостей, творить собі відповідний державно-правовий, демократично-політичний організм, відмовляючись водночас від деспотично-диктаторських форм державності.

Правова держава, будучи демократичною, неможлива без контролю громадян над державною владою. Суспільствам, що йдуть по шляху творення та ствердження правових засад життя, вдалося розв'язати проблему контролю громадян над бюрократичним апаратом. Звичайно, цього не зробити відразу, за день, місяць чи рік. Це поступовий, еволюційний, комплексний процес і нині очевидною є істина, що цей контроль не може бути ефективним і дієвим без сильного, розвинутого громадянського суспільства, що складається, у свою чергу, з таких же зрілих, незалежних економічно і юридично, громадян. Тільки такі індивіди можуть здійснити цей суспільний виклик державній владі та спонукати її до правового функціонування. Вивищення і розквіт економічно-господарської діяльності, розпочаті західноєвропейцями в добу модерну, призвело нині в підсумку до впевненого домінування суспільства власників над політичною сферою, над державно-бюрократичними організмами, що і стало вирішальним у творенні правового простору. Як зазначають зарубіжні дослідники, правова держава – це форма буття свободи громадян, а "свобода – це не лише відсутність урядової сваволі, а і здатність громадян до самоврядування – лише вона уможливлює практичне здійснення всіх свобод" [15]. Про це західноєвропейці знали кілька віків тому. У XVIII ст. Ч. Беккарія писав про те, що свобода – це позірність, якщо вона не забезпечена [13, с. 198]. А про цю забезпеченість свободи завжди мають дбати самі громадяни, не чекаючи, доки хтось інший її

влаштує, оскільки цього може й не статися. Сучасний філософ права А. Козловський цілком справедливо наголошує, що "…кінцевою метою права як соціального інституту є забезпечення свободи кожного та умов для розвитку особистості, з іншого боку, саме на особистості лежить відповідальність за розвиток самого права" [14, с. 99]. Отже, кожен громадянин має усвідомлювати цінність свободи, прагнути її мати і бути здатним захищати її. Якщо таких громадян у суспільстві чимало, тоді можна вважати, що одна з найголовніших засад правової держави склалася. До такого рівня розвитку суспільство повинно дорости, оскільки правова держава не проголошується, вона формується, стверджується поволі, органічно, виростаючи на відповідному антропологічному, соціокультурному, політичному, економічному тощо підґрунті.

У сучасній Україні немає розвиненого громадянського суспільства, тобто відсутня альтернативна сила, яка могла б впливати на державну владу, що стала джерелом агресії проти індивідів. Повноцінного громадянського суспільства ми не створили, оскільки не маємо економічно та юридично вільних індивідів у масовому масштабі. Це закономірно, оскільки такі індивіди є результатом ринкових відносин, а ми їх щойно почали створювати. Україна лише в "перехідному періоді" до ринку. Наш нинішній суспільно-політичний устрій дослідники іменують "олігархічним тоталітаризмом" [16, с. 52], тобто тотальною владою олігархічних структур. Воно не є ні гуманістичним, ні демократичним [16]. Україна нині ще нагадує середньовічне, феодальне суспільство, в якому політична сфера домінує над економічною, яка базується на патерналістсько-клієнтистських відносинах: чим ближче "клієнт", тобто приватний власник, до урядового чиновника-"патрона", тим краще у нього йдуть справи, і навпаки – чим слабші сеньйоріально-васальні відносини між господарюючим суб'єктом і політичною владою, тим менше шансів на економічний успіх. Такі ж самі вертикальні сеньйоріально-васальні відносини і у владно-державній ієрархії. Дуже по-феодальному видається в сучасній Україні свобода: чим вище на соціальній драбині верства, до якої індивід належить, тим більше у нього свободи, у декого вона загалом безмежна.

Сьогодні в Україні ідея громадянського суспільств тісно пов'язана, як не парадоксально, з ідеєю державотворчою. Це пов'язане ще зі слабкою розвиненістю структур громадянського суспільства та посттоталітарним синдромом влади підкоряти собі всі без винятку сфери суспільного буття. Оскільки процес становлення громадянського суспільства в Україні нині відбувається ще досить повільно, це стає одним із джерел спотворення демократичних принципів соціального управління, зловживання владою, порушення прав людини тощо [3, с. 13]. Формування в масовому масштабі "modular mans" (Геллнер), тобто економічно та юридично незалежних індивідів, є передумовою творення зрілого, розвиненого громадянського суспільства. Договірне право – одна з найважливіших форм буття права, що здатна успішно виконувати людинотворчу функцію, формуючи економічно та юридично незалежних індивідів, що побудують демократичну Україну.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Патей-Братасюк М. Г. Філософія права : [навч. посіб.] / Патей-Братасюк М. Г. – Тернопіль, 2006.
2. Драч М. І. Становлення громадянського суспільства на пострадянському соціокультурному просторі (український вимір) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / М. І. Драч. – К., 2006. – 20 с.
3. Корнілов Ю. П. Громадянське суспільство та особистість (соціально-політичний аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / Ю. П. Корнілов. – К., 1998. – 24 с.
4. Кратюк В. В. Громадянське суспільство в Україні : політично-правові аспекти розвитку системи демократичної влади : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / В. В. Кратюк. – О., 2001. – 21 с.
5. Ладиченко В. Методологічні аспекти взаємодії держави і громадянського суспільства / В. Ладиченко // Право України. – 2007. – № 10. – С. 9–13.
6. Строган А. Взаємозалежність і взаємообумовленість громадянського суспільства та правової держави / А. Строган // Право України. – 2007. – № 10. – С. 14–17.
7. Тимченко С. М. Теоретико-правові проблеми взаємодії громадянського суспільства і правової держави в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / С. М. Тимченко. – Х., 2001. – 18 с.
8. Щедрова Г. П. Громадянське суспільство і соціально-демократична, правова держава: становлення, функції і тенденції розвитку в сучасній Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / Г. П. Щедрова. – К., 1996. – 35 с.
9. Громадянське суспільство і держава в Україні: проблеми взаємодії : матеріали методологічного семінару / відп. ред. В. В. Цвєтков. – К., 2004.
10. Відносини між державою і громадянським суспільством : матеріали "круглого столу". – К., 2003.

11. Мадіссон В. В. Деякі питання соціології приватного права : [монографія] / Мадіссон В. В. – К., 2003.
12. Карась А. Ф. Філософія громадянського суспільства як інтерпретація свободи і соціальності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філософ. наук / А. Ф. Карась. – Л., 2005.
13. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях / Беккариа Ч. – М., 1938.
14. Козловський А. Ю. Право як догма і право як ідея (гносеологічний аспект) / А. Ю. Козловський // Наук. вісн. Чернівец. ун-ту ім. Ю. Федьковича. – 1996. – Правознавство. Вип. 4–5.
15. Andrew Sullivan/ Democracy's Discontent/ Andrew Sullivan // The New York Times Book Review. – 1996. – 19 May.
16. Кисельова О. Бідність в Україні / О. Кисельова // Політична думка. – 2000 – № 3.